

Από το παρελθόν στην Ιστορία: η Οδύσσεια και η Ιθάκη μου

Παρασκευή, 25 – 2 – 2022

Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης
ομότιμος καθηγητής Α.Π.Θ.

Κύριε Πρύτανη, κύριοι αντιπρυτάνεις, αγαπητές συναδέλφισσες και αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Η ομιλία μου αναπόφευκτα θα έχει σε κάποιο βαθμό προσωπικό τόνο. Ωστόσο, πιστεύω ότι ο καθένας και η καθεμιά σας θα μπορέσει με αφορμή τη δική μου περίπτωση να αναστοχαστεί και για τον εαυτό του.

«Όταν είσαι σαράντα χρόνων, σχεδόν ο μισός ανήκει στο παρελθόν. Και όταν είσαι εβδομήντα, σχεδόν όλος», έλεγε ο Jean Anouilh. Αυτό δεν είναι απαραίτητα κακό. Το παρελθόν μας αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητάς μας. Από το παρελθόν προέρχονται οι καταγραφές που έχουμε για τον εαυτό μας και τον κόσμο γύρω μας. Όσα έλαβαν χώρα στο «τότε» καθορίζουν το «τώρα».

Καθένας από εμάς έχει τις δικές του ξεχωριστές καταγραφές, τη δική του πραγματικότητα, με την οποία πορεύεται στη ζωή. Οι καταγραφές αυτές είναι οι πεποιθήσεις που έχουμε, οι ερμηνείες που κάνουμε, το νόημα που αποδίδουμε στα πράγματα, η αντίληψη μας για τη ζωή γενικότερα. Στη διαδικασία αυτή καθοριστικό ρόλο, πέρα από τον βιολογικό παράγοντα, παίζουν το ευρύτερο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον αλλά και οι σχέσεις που αναπτύσσουμε με το στενότερο, τους γονείς μας, το σόι, τους φίλους, τους δασκάλους και τους συναδέλφους μας. Πρόκειται με άλλα λόγια για τη διαδικασία συγκρότησης της ατομικής συνείδησής μας σε διαλεκτική σχέση με τη συλλογική.

Η πορεία μας στον χρόνο, το ταξίδι της ζωής, είναι η προσωπική μας Οδύσσεια. Ένα ταξίδι που μπορεί άλλοτε να είναι οδυνηρό και με κακές εκπλήξεις και άλλοτε ευχάριστο και γεμάτο χαρές. Το καλό, όμως, με το παρελθόν μας είναι ότι μπορούμε να το αλλάξουμε, αν δεν μας αρέσει, όπως σημείωνε ο Αμερικανός ιστορικός William Burton. Όχι λέγοντας ψέματα στον εαυτό μας και πιστεύοντας σ' αυτά, αλλά προσπαθώντας να αναστοχαστούμε πάνω σ' αυτό. Βέβαια, δεν είμαστε σε θέση να ελέγξουμε τις εξωτερικές συνθήκες, μπορούμε όμως να ελέγξουμε τον τρόπο με τον οποίο τις ερμηνεύουμε. Υπό την έννοια αυτή, σύμφωνα με τον Walter Benjamin (Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας), το παρόν μας έχει εγγενώς τη δυνατότητα να λυτρώσει το παρελθόν. Είναι μια διαδικασία που μπορεί να δώσει «το χάρισμα να αναζωπυρώνει τη σπίθα της ελπίδας στο παρελθόν».

Αυτή η αντίστροφη πορεία δεν είναι καθόλου εύκολη. Απαιτεί να γυρίσουμε πίσω, ώστε να αποκτήσουμε περισσότερες πληροφορίες για το πώς δημιουργήθηκαν οι πεποιθήσεις μας, να μπορέσουμε να τις ανανοηματοδοτήσουμε, να επεξεργαστούμε τα βιώματα που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή τους, να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο μας στάθηκαν εμπόδιο ή μας ευνόησαν. Πρόκειται για μια επίπονη άσκηση αυτογνωσίας. Έτσι, όμως, το παρελθόν γίνεται Ιστορία. Έτσι ο σωρός από συντρίμια παίρνει σχήμα και μορφή, αποκτά νόημα.

Η συγκυρία της πανδημίας κάνει το μυαλό μας να πηγαινοέρχεται ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον. Λαχταρούμε πράγματι την επιστροφή στην κανονικότητα; Μήπως, όπως λέει η Ινδή συγγραφέας Arundhati Roy («Η πανδημία είναι μια πύλη», Financial Times, 3-4-2020), «τίποτε δεν θα μπορούσε να είναι χειρότερο από μια επιστροφή στην κανονικότητα»; Γιατί, συνεχίζει, «ιστορικά οι πανδημίες ανάγκασαν τους ανθρώπους να διαρρήξουν τους δεσμούς με το παρελθόν και να φανταστούν πάλι τον κόσμο τους [...]». Θα βαδίσουμε άραγε προς το μέλλον σέρνοντας πίσω μας καθετί προβληματικό που μας οδήγησε μέχρι εδώ; Ή θα προσπαθήσουμε να πορευτούμε με νέες αποσκευές, πρόθυμοι να οραματιστούμε έναν κόσμο καλύτερο, ασφαλέστερο και δικαιότερο;

Τι σχέση έχουν όσα προανέφερα μ' εμένα; Εξηγούμαι αμέσως. Όταν πήγε η μάνα μου να πάρει το απολυτήριό μου του Δημοτικού, ο δάσκαλός μου –οπαδός μάλλον της Νέας Αγωγής και πρωτοπόρος του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού– της είπε πως δεν κάνω για γράμματα, πως είμαι παλιόπαιδο, πως θα γίνω εγκληματίας, πως καλά θα έκανε να με βάλει δίπλα σε κανένα μάστορα, να μάθω τουλάχιστον μια τέχνη. Κι όλα αυτά γιατί; Γιατί από παιδάκι ένιωθα να πνίγομαι από τις συμβάσεις, τα γνωστά «έτσι πρέπει», «έτσι τα βρήκαμε», καθώς και την ανοησία που επικρατούσε στο σχολείο σε σχέση με τη διαδικασία μάθησης. Με ενοχλούσαν αφόρητα η προκαθορισμένη, η έτοιμη σκέψη, οι αυθαίρετοι κανόνες, οι τυποποιημένες λύσεις στα προβλήματα. Με είλκυαν τα δύσκολα, τα ανάποδα, οι ανατροπές, όχι μόνο το «γιατί» και το «πώς» αλλά και το «αλλιώς».

Είχα όμως φαντασία και χιούμορ. Και τα εκμεταλλεύτηκα για να επιβιώσω. Άλλωστε, μέχρι και σήμερα, με εκφράζει η ρήση που αποδίδεται στον Διογένη τον Κυνικό: «παραχαράσσω το νόμισμα» απαντούσε σε όποιον τον ρωτούσε τι επαγγέλλεται. Λογοπαίγνιο σχετικό με μια παράδοση που τον ήθελε παραχαράκτη νομισμάτων στην πατρίδα του, τη Σινώπη, αλλά μεταφορικά η φράση σημαίνει «αμφισβητώ τα καθιερωμένα».

Μαθητής στη Β΄ τάξη του Γ΄ Γυμνασίου Αρρένων Θεσσαλονίκης, του λαϊκού Γυμνασίου, όπως το χαρακτήρισε ο Γιώργος Ιωάννου, με άλλα εξήντα δύο παιδιά. Ένας έφηβος τρελούτσικος, που τα γράμματα την προηγούμενη χρονιά τα είχε φορτώσει στον

κόκορα, κινδυνεύοντας να μείνει στην ίδια τάξη. Η ψυχή μου δοσμένη στο παιχνίδι, τις τρέλες και τις φάρσες.

Μέχρι που... Cherchez La Femme. Μια φιλόλογος όμορφη, ψηλή, λυγερή και επιβλητική. Άσογη σε όλα της. Προπαντός στη συμπεριφορά της απέναντι σε εφήβους θεοπάλαβους. Ποτέ δεν έχασε την ψυχραιμία της, ποτέ δεν καταχέριασε κάποιον, ποτέ δεν έστειλε μαθητή στον γυμνασιάρχη. Κι ένα μάθημα: Αρχαία Ελληνικά. Ήμουν ίσως ο μόνος από μια ολόκληρη τάξη που έκατσε κι έμαθε τα αττικόκλιτα: ο νεός του νεώ, ο λεός του λεώ. Και τον δυικό αριθμό. Θριάμβος στην εξέταση, έπαινοι από τη δασκάλα της φαντασίωσής μας... Αυτό ήταν. Αποφάσισα να γίνω φιλόλογος. Και φυσικά βελτίωσα σταδιακά τις επιδόσεις μου σε όλα τα μαθήματα, πλην της Γυμναστικής βεβαίως. Μάλιστα, στα Μαθηματικά, τη Φυσική και τη Χημεία είχα στην Γ' τάξη καλύτερους βαθμούς από τα φιλολογικά, με αποτέλεσμα η καημένη η μάνα μου να θέλει να πάω στο Πρακτικό, για να γίνω γιατρός. Εγώ όμως ήμουν αποφασισμένος. Φιλόλογος. Και δεν μεταπείστηκα ούτε όταν στην τελευταία τάξη του τότε εξατάξιου Γυμνασίου με απομόνωσαν σε μια αίθουσα όλοι οι φιλόλογοι μαζί με τον γυμνασιάρχη, προκειμένου να με πείσουν να πάω στη Νομική.

Λάθη στη ζωή μου έκανα αρκετά. Κάποια τα θυμάμαι με νοσταλγία, για άλλα μετάνιωσα πικρά. Όμως που έγινα φιλόλογος δεν το μετάνιωσα. Στη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου μας έκανα καλές σπουδές. Κι έγινα φιλόλογος, αργότερα ιστορικός και παιδαγωγός. Πέρα από τα «γράμματα», δίδαξα τους μαθητές και τους φοιτητές μου να σκέφτονται, να ψάχνουν και να ψάχνονται, να κρίνουν, να αξιολογούν, να τολμούν, να είναι αξιοπρεπείς, να έχουν ήθος. Δίδαξα με το παράδειγμά μου, όχι σαν καθηγητής. Και, ίσως το κυριότερο, αντιμετώπισα το έργο μου ως δημόσιο αγαθό και όχι ως καταναλωτικό προϊόν ή συναλλακτική υπηρεσία.

Καλούς δασκάλους δεν είχα πάντα. Είχα και μέτριους και μικρούς. Κι αυτό ισχύει για όλα τα στάδια των σπουδών μου, πλην των μεταπτυχιακών. Αλλά κι αυτοί με δίδαξαν, με ένα είδος «αρνητικής αγωγής». Με δίδαξαν τι δεν θα ήθελα να γίνω.

Το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του τότε Τμήματος Φ.Π.Ψ. ήταν για μένα αποκάλυψη. Παναγιώτης Ξωχέλλης, Νίκος Τερζής, Μιχάλης Κελπανίδης, Γιάννης Βρεττός, Ρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Diether Hopf. Και μετά ήρθε η περιπέτεια του διδακτορικού. Έμαθα πολλά και ξεστραβώθηκα. Αλλά κυρίως αυτομορφώθηκα. Ναι, σε μεγάλο βαθμό είμαι αυτοδίδακτος και είμαι περήφανος για τις περιπλανήσεις και τις δολιχοδρομήσεις μου στον κόσμο της γνώσης. Για την Οδύσειά μου. Αυτή με διαμόρφωσε. Μπορεί να έχασα χρόνο, αλλά κέρδισα πλούτο εμπειριών, διεύρυνα και βάθυνα τη σκέψη μου.

Πολλά στη ζωή και την καριέρα μου είναι ζήτημα συμπτώσεων. Ζήτημα τύχης. Όπως έλεγε και ο Οιδίποδας, «ἐγὼ δ' ἑμαυτὸν παῖδα τῆς Τύχης νέμων τῆς εὐ̄ διδούσης οὐκ ἀτιμασθήσομαι» (Οιδ. Τύραννος, 1080-1081). Βέβαια, δεν έλειψε και ο προσωπικός αγώνας. Γιατί δεν έφτασα όπου έφτασα μόνον από τύχη. Δούλεψα σκληρά, ζορίστηκα αρκετά, στερήθηκα πολλά. «... Ουδέ δωρεάν άρτον εφάγομεν παρά τινος, αλλ' εν κόπω και μόχθω νύκτα και ημέραν εργαζόμενοι...», όπως θα έλεγε και ο Απόστολος Παύλος (Προς Θεσσαλονικείς Β', γ'8).

Καλή η επαγγελματική επιτυχία, καλή η ακαδημαϊκή αναγνώριση, αλλά αυτό είναι όλο; Αυτή είναι η Ιθάκη μου; Όχι, βέβαια. Ως λάτρης του Καβάφη έχω πάντα στον νου μου το ομώνυμο ποίημά του:

«Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι.

Χωρίς αυτήν δεν θα 'βγαίνες στον δρόμο.

[...]

Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,

ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν».

Τι σημαίνουν, λοιπόν, για μένα οι Ιθάκες;

Πρώτα πρώτα οι άνθρωποι, οι άλλοι. Όπως έγραφε και ο Dostoyevsky, «έχω ανθρώπους τριγύρω μου και το να είναι κανείς άνθρωπος μεταξύ ανθρώπων και να μην χάνει το κουράγιο του και να μην παραδίδει τα όπλα –ό,τι κι αν συμβεί– αυτό είναι η ζωή». Στο ταξίδι, λοιπόν, δεν ήμουν μόνος. Στην περιπλάνησή μου γνώρισα ανθρώπους που μου έδωσαν και πήραν από μένα. Και το κυριότερο: είχα και έχω κοντά μου την Αναστασία μου, τη σύντροφό μου, που μου χάρισε πολλά, που στήριξε τα βήματά μου, που μας έδωσε την υπέροχη κόρη μας, από την οποία κέρδισα ακόμη ένα εξαιρετο παιδί, τον δικό της σύντροφο.

Έπειτα είναι ο έρωτας, η αγάπη. Δεν εννοώ μόνο τον έρωτα για έναν άνθρωπο αλλά τον έρωτα για τον άνθρωπο γενικά, για τη ζωή, για ό,τι κάνουμε, για ό,τι προσπαθούμε να γίνουμε. Ο έρωτας αυτός μου έδωσε δύναμη, με έκανε να χαμογελάω, να αντέχω, να επιμένω, να προσφέρω, να πειραματίζομαι, να δημιουργώ, να τολμώ, να προσπαθώ να καταλάβω τον άλλο. Αυτός ο έρωτας ήταν για μένα ευλογία.

Είναι ακόμη η συγκρότηση του νου μου, η κατανόηση της αξίας του ορθού λόγου και της επιστήμης, στοιχεία που χρειαζόμαστε σε όλες τις πτυχές της ζωής μας, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής, καθώς ιστορικά γνωρίζουμε πού οδηγεί το τοξικό μείγμα ανορθολογισμού, λαϊκισμού, εθνικισμού και μισαλλοδοξίας. Στο πλαίσιο αυτό ένιωθα την υποχρέωση να αγωνίζομαι για ένα νέο Διαφωτισμό, που αξιολογεί κριτικά και

συνδυάζει δημιουργικά τα επιτεύγματα της ανθρώπινης επινοητικότητας με βασικό γνώμονα την ελευθερία, την κοινωνική δικαιοσύνη και την ειρήνη.

Η ζωή μου, λοιπόν, δεν είναι απλώς ένα ευκλείδειο διάνυσμα από τα επτά στα εξήντα επτά, δεν έχει μόνο θρανία, έδρες, βιβλιοθήκες, αρχεία, συνέδρια, έρευνα και συγγραφή. Έχει χαρές πολλές και άλλες τόσες πίκρες και δυσκολίες, είναι γεμάτη με μνήμες, που ευτυχώς δεν φοβάμαι να αντιμετωπίσω. Βέβαια, έχω πολλές φορές την αίσθηση πως έφτασα πολύ γρήγορα από το Δημοτικό, στο οποίο δεν ήθελα να πάω για μην χάσω το παιχνίδι στην αλάνα, στη σύνταξη, η οποία δυστυχώς είναι πολύ μικρή. Αλλά, παρά τη βιολογική γήρανση, νιώθω ζωντανός και ενεργός, πρόθυμος πάντα να υπερασπιστώ τις αξίες και τις αρχές που έχτισα όλα αυτά τα χρόνια. Έτοιμος να υπερασπιστώ το δεύτερο σπίτι μου, το Αριστοτέλειο, που τόσα μου πρόσφερε και τόσα του οφείλω. Άλλωστε, στο κλείσιμο της αποχαιρετιστήριας επιστολής μου προς το προσωπικό της Φιλοσοφικής δυο μήνες πριν από την αφυπηρέτησή μου έγραφα: «Σε κάθε περίπτωση πιστεύω πως η ρήση του Martin Luther King παραμένει επίκαιρη: “Στο τέλος θα θυμόμαστε όχι τα λόγια των εχθρών μας αλλά τη σιωπή των φίλων μας”. Ως “φίλος” δεν σιώπησα ποτέ».

Κλείνω την ομιλία μου με μια σύντομη μνημονική αναφορά τους γονείς μου. Η μάνα μου ήταν προσφυγάκι από τη Σμύρνη, εργάτρια από τα εννιά της χρόνια και ολιγογράμματη (τελείωσε τη Β΄ Δημοτικού). Ο πατέρας μου Σαλονικιός, ορφανός από μάνα στα πέντε του και από πατέρα στα δεκαπέντε του, με ενδεικτικό της Β΄ Γυμνασίου, εργατοϋπάλληλος όλη τη ζωή του. Άνθρωποι απλοί και καθημερινοί, αγωνιστές της ζωής και οι δύο. Ωστόσο, αν και τους έχασα νωρίς, πρόλαβαν με το παράδειγμά τους να με διδάξουν πολύ σημαντικά πράγματα: να λέω την αλήθεια, να έχω τσίπα, να είμαι τίμιος, να μην το βάζω κάτω στα ζόρια, να έχω θάρρος, να είμαι ζεστός με τους ανθρώπους και δίκαιος.

Εύχομαι να τελευτήσω τον βίο μου χωρίς να παραβώ τις αξίες αυτές.

Να είστε όλοι και όλες καλά.